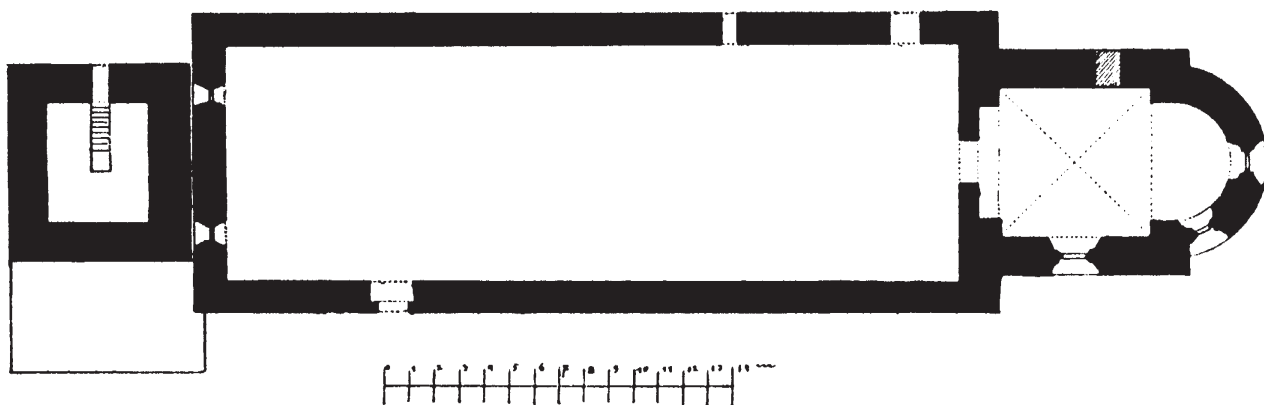
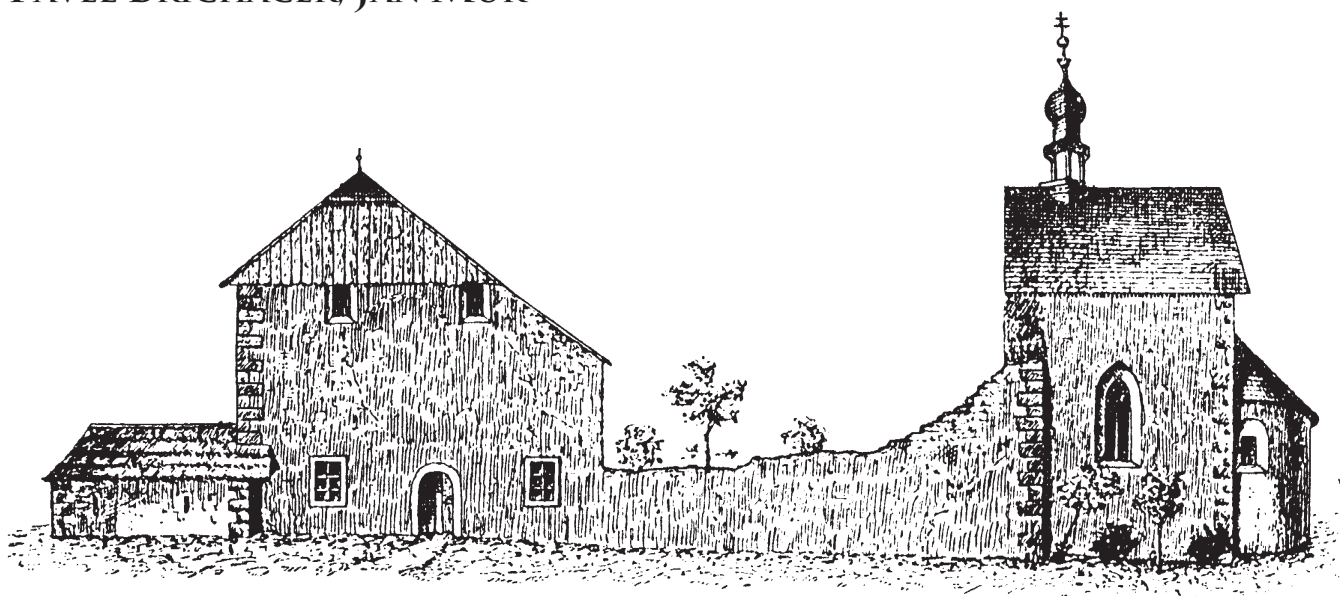

KOSTEL SV. JANA KŘTITELE NA POMEZÍ - VÝSLEDKY STAVEBNĚ HISTORICKÉHO A ARCHEOLOGICKÉHO VÝZKUMU

PAVEL BŘICHÁČEK, JAN MUK

Obr. 1: Pomezí, kostel sv. Jana Křtitele. Vzhled stavby na počátku 20. století. Podle J. Nováka ze Soupisu jindřichohradeckého okresu z r. 1901.

V době postupné přípravy tohoto článku zemřel jeden z autorů Ing. Dr. J. Muk. Protože však proces lidského poznání nekončí, je dokončení práce poděkováním a vzpomínkou na přítele a na obohacující spolupráci s touto výraznou osobností.

Příprava a průběh generální opravy stavby na počátku 90. let vyvolaly potřebu provést detailní dokumentaci zbytků známé románské svatyně.¹⁾ Nejprve byla zahájena první etapa záchranného archeologického výzkumu (P. Břicháček), na kterou navázal průzkum stavebně historický (J. Muk s P. Břicháčkem, s historickou částí L. Lancingerem), jehož výsledky byly zčásti publikovány.²⁾ Pokračující

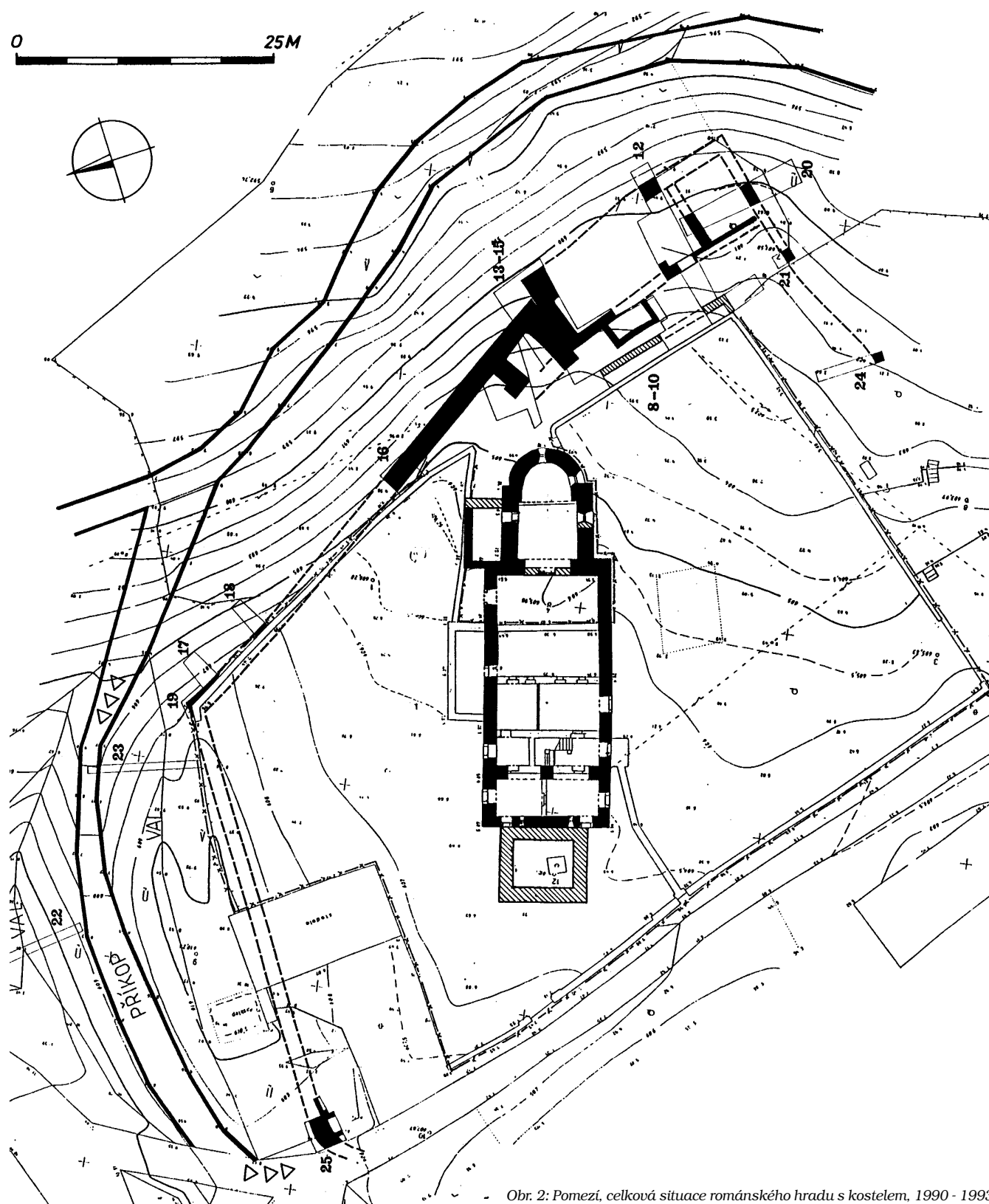
archeologický výzkum pak přinesl další informace, které doplnily dosavadní analýzy a přinesly nové pohledy na funkci a význam celé lokality. V této stati jsou shrnuty výsledky, týkající se kostela sv. Jana Křtitele.

ŠIRŠÍ PŘÍRODNÍ RÁMEC LOKALITY

Kostel sv. Jana Křtitele na Pomezí (okr. Jindřichův Hradec) je situován na severovýchodním okraji velké ostrožny trojúhelníkovitého tvaru, délka plochého temene je 350 metrů, největší šířka kolem 150 metrů. Celá poloha, orientovaná ve směru severozápad - jihovýchod, je od výše stoupajícího severního předpolí oddělena dvěma mohut-

1) J. Kuthan: Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny 13. století, Č. Budějovice, 1976, s. 23, 129 a zde další literatura.

2) J. Muk - L. Lancinger: Pomezí - kostel sv. Jana Křtitele. Stavebně historický průzkum, SÚRPMO 1990, ulož. Obecní úřad Staré Město pod Lanškrounem, OÚ Jindřichův Hradec, PÚ Č. Budějovice aj.

Obr. 2: Pomezí, celková situace románského hradu s kostelem, 1990 - 1993.

nými valy a příkopy, na severozápadu doplněnými výraznou roklí s potoky, vytvářejícími bažinatá území. Ještě v 19. století byl po obvodu celé ostrožny zachován val,³⁾ který není dnes již patrný. Hlavní komunikace, původní středověká zemská stezka, přichází od jihu a vede zářezem po

celém východním boku ostrožny (obr. 2). Do lokality se vstupovalo pouze ze severní strany příkopem mezi oběma valy, dnes blíže neznámým vstupem. Stezka směřuje dále k severu, kde pokračuje pod dnešní silnicí. Zachován je i úsek západní, po několika stech metrech odbočují středověké cesty mimo dnešní komunikaci a jsou sledovatelné v délce několika kilometrů v lesním porostu.

3) J. Richlý: deník z let 1880 - 1890, uloženo v OM Jindřichův Hradec.
J. Schaler: Topographie des Königsreichs Böhmen, XIV, 1790, s. 99, č. 3.

KOSTEL SV. JANA KŘTITELE

Původní románská svatyně, o celkové délce 37 metrů a šířce (u lodi) 12,2 metru, se skládala ze tří částí (obr. 1, 10, 11, 12). Obdélné lodi s emporou (vnitřní rozměry 23,1 x 9,6 metru, vnější 26,2 x 12,2 metru), téměř čtvercové kněžiště (vnější rozměry 8,6 x 7,5 metru, vnitřní 5,8 x 6 metrů) a přilehlé apsidy (hloubka uvnitř 3,82 metru, šířka uvnitř 4,74 metru) s oltární mensou.

Svatyně byla postavena z místního silně zrnitého lomového kamene (granodiorit typu Landštejn s využitelnými ložisky do 0, 5 kilometru), spojovaného hrubozrnnou bílou maltou. Pouze v nárožích (obr. 1, 11) jsou umístěny pečlivě tesané kvádry. Architektonické detaily, pokud se uchovaly, jsou taktéž z místní suroviny, pečlivěji opracovány. Zajímavá je struktura nadzemního zdiva. Lomový neopracovaný, popř. hrubě upravený kámen je kladen do vyšších řádků, mezi nimiž je 4 - 6 cm silná vrstva malty. Otvory, vzniklé mezi kameny v řádcích, nejsou vždy vyplněny maltou, ale zčásti byly vyplněny až omítkou při povrchové úpravě. Díky drsnějšímu klimatu a vyšší nadmořské výšce (s 605 metry jde o jednu z nejvýše položených románských svatyní v Čechách) bylo nepochybně již od počátku existence stavby počítáno s jejím omítnutím.

Lod' kostela

Západní část je dnes přestavěna v obytné stavení (obr. 1, 12). Jeho dispozice je trojdílná, všechny trakty jsou severojižní. Do užšího středního traktu je z jižní strany vstup portálem, který je z podstatné části zachován v románské podobě. Portál je tvořen většími kvádry (o výšce 33 až 36 cm) a polokruhově zaklenut. Některé z kvádrů byly dodatečně vyměněny. Celková výška portálu je 240 cm, šířka 120 cm.

Portálem vcházíme do síně, kde je neorganicky umístěno schodiště do patra. Za síní je komora, přístupná od východu, s novodobým trámovým stropem. Pod podestou patra mezi síní a komorou je malý prostor, zaklenutý polokruhově valenou klenbou. Naproti portálu uvnitř je v odělovující příčné zdi nika hloubky 205 cm s konchou. Ostatní části přízemí jsou plochostropé se štukovými novodobými podhledy.

Nejdůležitější jsou pozorování v západním traktu, kde střední zeď, ve vzdálenosti 335 cm od západní obvodové zdi kostela, obsahuje dvě polokruhově klenuté arkády původní románské tribuny o výšce 263 cm. V patkách jsou zachovány deskové římsy s okosenou spodní hranou. K střednímu pilíři je z jižní strany dodatečně přizděn komin, který jej patrně ve hmotě porušil.

V západním průčelí jsou zachována původní románská kruhová okna o průměru 70 cm, otevřená vně šikmou špaletou. V severním okně zbyly čtyři otlučené náběhy, v jižním okně se dochovala rozeta ve tvaru kola s osmi loukotěmi (obr. 3). V ose západního průčelí je poklepem zjištělná velká dutina, není vyloučeno, že jde o zazděný mladší portál do objektu, původně přistavěného ke kostelu ze západní strany. Pro nesouhlas uživatelů objektu nebyla průzkumná sonda provedena.

Jinak je přízemí i patro prolomeno nevzhlednými novodobými okenními otvory (obr. 12). Z přízemí je pod mezi-patrovou podestou vstup po rampě do sklepa (o rozměrech 2,7 x 3, 14 metru), situovaného do severozápadního kou-

Obr. 3: Pomezí, kostel sv. Jana Křtitele, románské okno s rozetou v západním průčelí lodi. (Foto P. Bríháček.)

tu stavby. Dno má vylité maltou (?) v hloubce 198 cm od úrovně přízemí, je zastropen železobetonovou deskou a stěny jsou silně omítnuty.

Obytné patro, světlé výšky 2,7 metru, je zachováno pouze nad západním a středním traktem, nad východním je horizontální terasová úprava. Patro je rozčleněno tenkými cihlovými příčkami. Omítky v celém obytném objektu jsou novodobé (19. století).

Románské zdivo pokračuje v celém obvodu i na půdě obytného stavení. Je však sníženo, výška lodi byla nepochybně větší, nejde však stanovit o kolik. Dnes dochovaná výška románského zdiva v západní partii svatyně je 8 až 8,2 metru. V obytném stavení nebylo možné provádět archeologický výzkum.

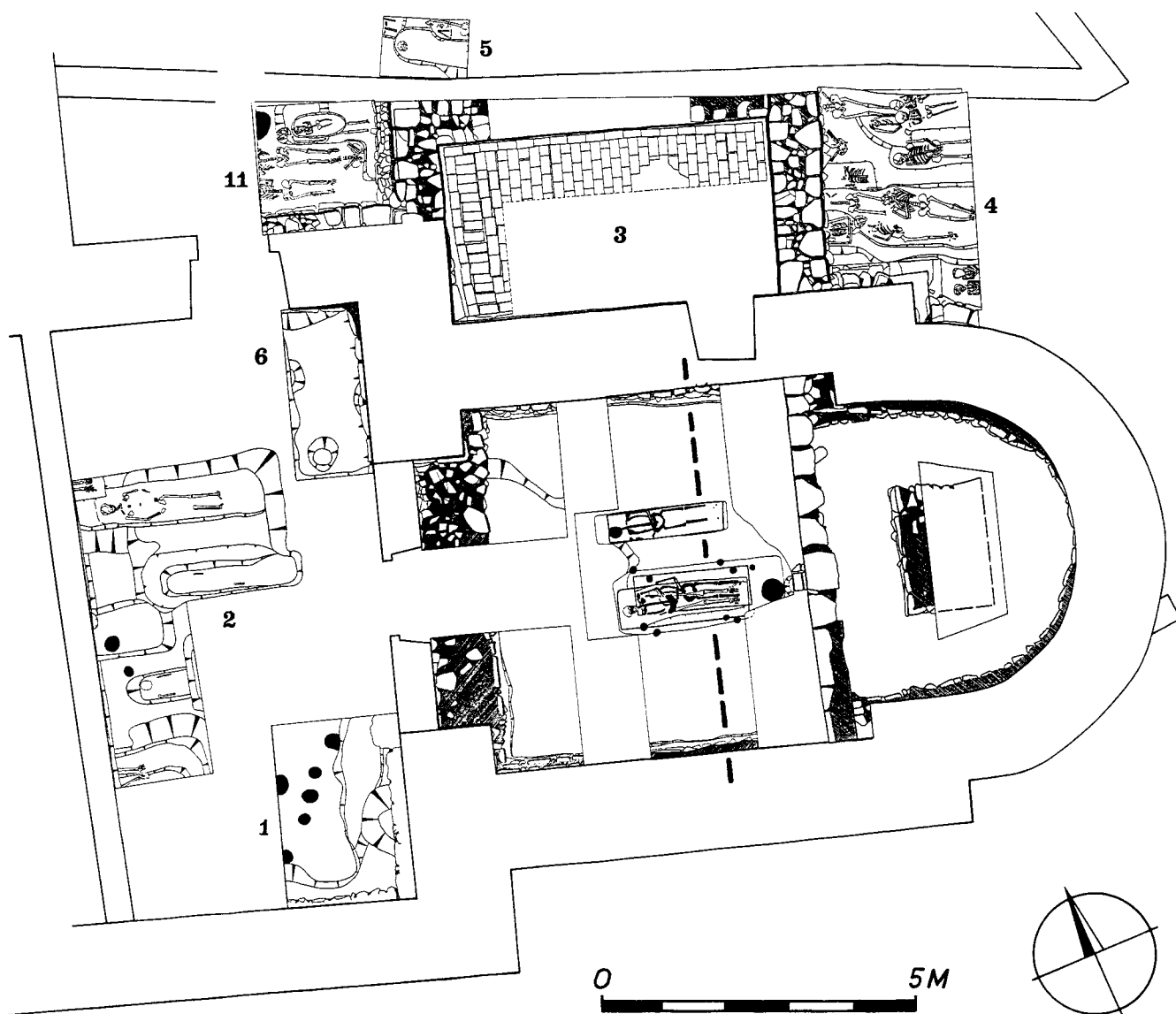
Ve střední části lodi (východně od obytného stavení) pokračuje obvodové románské zdivo na severní i jižní straně. Je však také sníženo. Na jižní straně dosahuje výšky pouze 1,9 - 2,3 metru, na severní pak 5,2 - 5,5 metru. Jižní zeď je na povrchu uzavřena tenkou betonovou deskou, na severní straně je obdobná deska pouze nad částí koruny zdi, zbytek chrání střecha kůlny. V obou zdivech je řada plomb a vyzdívek. Na vnitřní lici severní zdi je zachován asi 1 čtverečný metr hlazené středověké (gotické?) omítky s červeným nátěrem na celé ploše (při probíhající opravě zabíleno).

Současné vstupy do lodi byly prolomeny v severní zdi. Západní je pouhým průlomem zdi s cihlovými plentami, východní byl proražen dříve (15. století?) a je opatřen torzem dveří z 19. století (soudobé ozdobné kování bylo nalezeno pod drny ve vchodu), nově upraveným.

Archeologický výzkum v lodi

V přístupných místech byly položeny tři sondy. Sonda 1 v jihovýchodním koutu, sonda 2 uprostřed a sonda 6 v severovýchodním koutu lodi (obr. 4).

Sonda 1 (3 x 2 metry) - byla hloubena ve dvou částech. Nejprve byl zkoumán recentní zásah, který porušil celou povrchovou partii v západní polovině. V neporušené druhé části sondy byla zjištěna souvrství splachových, vyrovnávacích vrstev a destrukce. V úrovni základového ústup-

Obr. 4: Pomezí, výsledky archeologického výzkumu kostela, celkový plán, řez (obr. 8) vyznačen přerušovanou linií. (Kresba P. Břicháček, stav r. 1990-91.)

ku se podařilo zachytit zbytky přepálených keramických dlaždic. Pokud byly v původním místě uloženy, je jejich podkladem hrubá žlutá malta, místy žlutý hrubý písek se zbytky vápna nebo čocky jílu. Pod podlahou a souvisejícími vrstvami byla na povrchu podloží zjištěna spálená popelovitá vrstva (s do ruda vypálenými plochami) a pod ní několik kúlových jam, vyplněných toutéž šedou popelovitou výplní. Od úrovně spálené vrstvy byly rozeznatelné rozsáhlé základové vkopy, kromě zlomků lidských kostí bez archeologických nálezů.

Zdivo triumfálního oblouku bylo v základové partii odděleno od jižní zdi lodi spárou, v úrovni nad původním terénem byla zdiva svázána. Pod původním terénem je zdivo celé stavby spojováno jilem. V hloubce 130 cm od základového ústupku nebylo dosaženo základové spáry. Zdivo se podle tvaru základového vkopu lehce nálevkovitě zužuje, podle vrtů by měla být spára o 20 - 30 cm níže, tj. asi 200 cm od dnešního povrchu terénu.

Sonda 2 (4,9×1,5 - 3,4 metru) - byla vyhloubena ve směru sever - jih, podél recentní zidky, rozdělující přístupnou část lodi podle hranice pozemků různých vlastníků. Nálezová situace byla obdobná jako v sondě 1. Pod

drny a pod hnědočernou vrstvou se zlomky prejzů byla odkryta spálená úroveň s drtí rozpadlých keramických dlaždic. Podle nálezů velkých zlomků v hrobových zásypech šlo o čtvercové keramické dlaždice o rozměru 20×20 cm. I zde byly uloženy ve vrstvě malty a písku, místy byl terén pod dlažbou vyrovnán čockami jílu. Pod neporušenými vrstvami byly zachyceny hrobové jámy a dvě kúlové jámy s popelovitou výplní (obr. 4). Celá severní část sondy (a její východní okraj) byla porušena dvěma rozsáhlými jámami, vyplněnými odpadky s destrukcí, ojediněle i s archeologickými nálezy. Ve větší severní jámě s bloky zdiva, plechovými kamny a četnými mršinami zvířat, byla nalezena mince z r. 1800, která přibližně datuje vznik smetiště v lodi kostela.

V neporušených místech a někde i pod odpadkovými jámami se podařilo odkryt zbytky pěti kostrových hrobů, některé v superpozici. Z výbavy zemřelých se dochovaly dvě středověké kruhové přezky s trnem, železná a bronzová.

Sonda 6 (2,7×1,2 metru) - ze stratigrafického hlediska byla téměř negativní. Celá plocha byla zničena rozsáhlou odpadkovou jámou. Archeologická situace, stejná jako

u předchozích sond, byla dokumentována pouze v řezech. Jediný rozdíl spočíval v tom, že základ triumfálního oblouku je svázán se severním zdivem lodi již od základové spáry. Zdiva se opět v základech mírně zužovala a byla spojována jilem, od úrovně původního terénu výše maltou.

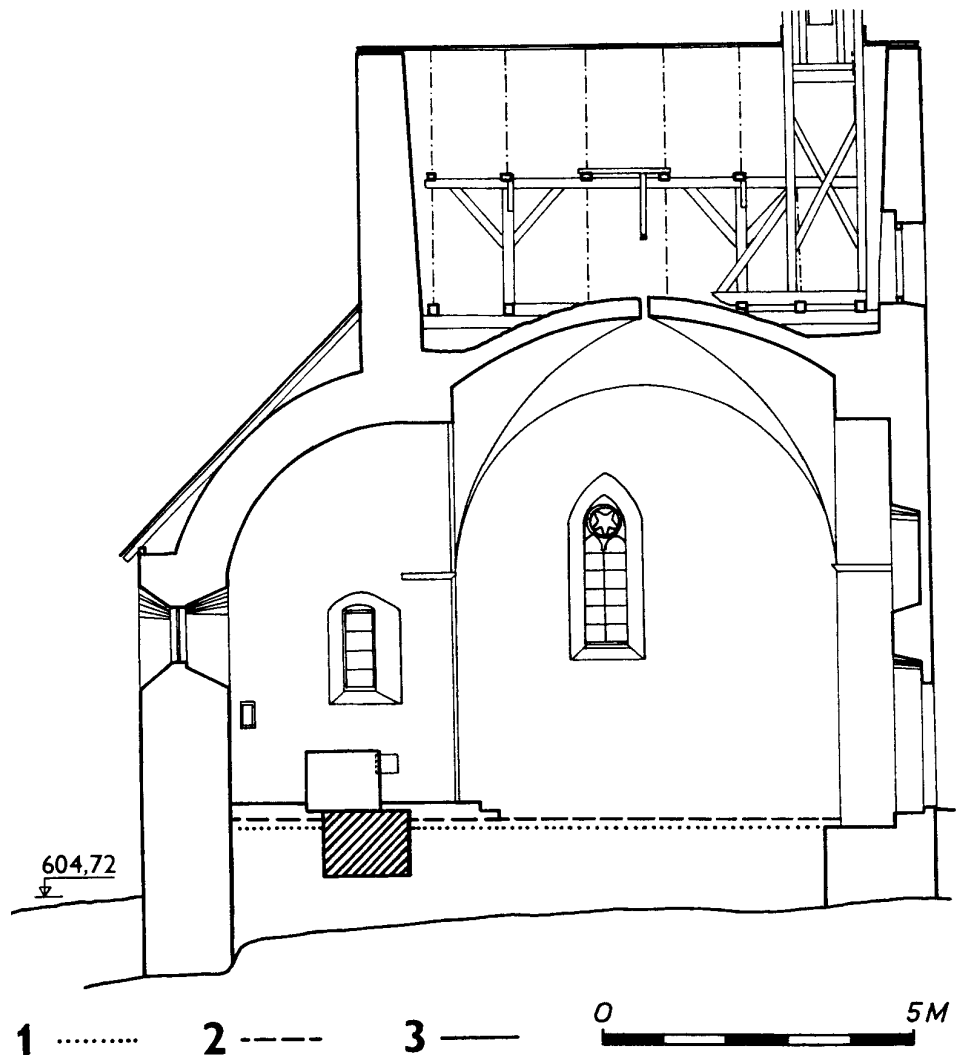
Chór a apsida kostela

Od západu, z lodi, vstupujeme podezděným triumfálním obloukem do téměř čtvercového choru (obr. 4). V zazdínce jsou dnes vstupní nevzhledné dřevěné dveře z počátku století. Nad nimi je zevnitř nika (výšky 150 cm), zbytek okna, které vzniklo po zničení lodi kostela. Z plochy zazdívky vystupují na sever i jih původní římsy (v profilu tvaru podbrádky, která je překryta krycí deskou se zaoblenými hranami) dochovaného triumfálního oblouku. Zdivo nad ním pak přechází plynule do štítu. V něm je v ose chrámu (východ - západ) polokruhově zaklenuté románské okénko (výšky 120 cm) do půdního prostoru. Západní průčelí pokračuje plynule k severu i jihu, kde předstupuje před obvodové zdi chóru a tvoří s obvodovými zdmi lodi nároží, armovaná velkými, pečlivě opracovanými kvádry.

Interiér presbyteria je původním románským prostorem (obr. 5). Je zaklenut jediným křížovým polem charakteristického tvaru, s řídicími křivkami v diagonálách kruhovými, shodné s čelními oblouky téže formy, což má za důsledek stoupání vrcholnic do středu. Charakteristické jsou ovšem i tvary vrcholnic, nikoliv přímkové, ale tvaru segmentu.

Klenba má tedy kupolové vzduší, které ověřujeme v prostoru půdy poznáním skladby lomových kvádrů. Tyto byly kladeny v každém kvadrantu klenby v půdorysných segmentech, ze kterých vyplynul právě vzduší tvar. Světla výška presbytáře do vrcholu je 798 cm. Apsida je podstatně nižší (výšky 617 cm) a otevírá se do lodi, s výjimkou patečních říms, bez dalšího zdůraznění triumfálního oblouku.

Jižní průčelí chóru svatyně je prolomeno mladším gotickým oknem s lomeným záklenkem. Nad dvěma jeptiškami je kruh s pětistlou růžicí, střední sloupek chybí, v exteriéru se růžice neuplatňuje, neboť zasklení je předloženo před rovinný plán kružby. Sledujeme zde gotickou omítku s hrubou povrchovou strukturou. Okenní špaleta je překryta obvyklou druhou štukovou vrstvou, která přechází souvisle do pasparty otvor rámuje, v šířce cca 20 cm. Necelých 40 cm západně od gotického okna sledujeme spáru, vymezující starší okno románské, s polokruho-

Obr. 5: Pomezí, řez chórem a apsidou kostela. Podle J. Muka a doplněno.

1 - výška románské podlahy, 2 - úroveň první gotické podlahy, 3 - zvýšená úroveň podlahy v apsidě.

vým záklenkem, shodné výškové úrovně jako okno gotické. Ve vnějším jihovýchodním rohu chóru končí armované nároží bosovaným kvádrem. Apsida je prolomena původním románským východním oknem s oboustrannou špaletou a na jižní straně dodatečně upraveným (barokním ?) otvorem obdélného tvaru v přibližně lomeně zaklenuté vnější špaletě. V severním průběhu apsidy, kde je zdivo nepatrně tenčí, je ve zdi dodatečně vložené jednoduché gotické sanktuarium. V podstatě krychlová schránka má tesané desky, rámované štukovým obloučkem. Týž profil pak vytváří malý stříškovitý štítek, ukončený na vrcholu stylizovanou kytkou. Střecha na apsidě průčelí pouze přesahuje, bez římsy, kuželovitým tvarem překrývá bezprostředně konchu.

Severní průčelí chóru je prolomeno původním románským špaletovým oknem (jižní i severní okno bylo shodné), dochovaným v úplnosti. Zevnitř chóru byl sondami odhalen dodatečně vložený gotický portál vstupu do sakristie. Je lomený, s okosením hrany, obracujícím se do horizontály. Výška portálu je 174 cm, šířka okosení 6 cm. K portálu se váže jedna z vrstev gotických maleb (růžové a rudé rámování a rudý trojlístý květ nad vrcholem portálu). Zbytky středověké nástěnné malby, které jsou v současné době předmětem rozsáhlých restaurátorských pra-

Obr. 6: Pomezí, kostel sv. Jana Křtitele, románské okno v severním průčelí chóru. (Foto P. Břicháček, 1991.)

cí, jsou zachovány na celé severní stěně chóru, včetně oken- ní špalety, přecházejí však v pásu i na konchu apsidy. Motivicky jsou velmi zajímavé (např. medailony s bestiemi), ale zatím není možné předbíhat výsledky průzkumu. Na jižní stěně chóru se dochovaly do omítek vyryté krátké středověké nápisy. Při probíhající opravě však stavební firma, přes všechna upozornění, ukládala lešení a nářadí tak nešťastně, že podstatná část nápisů nenávratně zanikla.

Prostor půdy presbyteria je přístupný oknem v západním průčelí. Výše popsaná klenba, tloušťky 40 cm, je vyzděna v půdorysných segmentech v rámci jednotlivých kvadrantů. Oba štíty jsou z lomového zdiva. Východní je po obvodu zúžen ústupkem hloubky 30 cm ve vzdálenosti 48 cm od obrysu. Obdobná je situace i forma štítu západního, s tím rozdílem, že odskok má ve spodní polovině obrys zazuben (do výšky 180 cm). Krov původní byl tedy nižší, štíty nad střešní roviny vystupovaly, což zvýrazňovalo objem svatyně. Krov je novodobý, vaznicový se svislými sloupky. Podle výplně jámy s mincí z r. 1800 v lodi, kde byly odřezky měděných plechů ze střechy a okapů, velké skoby atd., došlo k velké opravě střechy v 19. století.

Archeologický výzkum v chóru

V první řadě bylo nutné odstranit 15 - 20 cm silnou litou betonovou podlahu, obarvenou na červeno. Pod ní byl vyrovnávací násyp z počátku 20. století, který obsahoval větší množství soudobé keramiky ve střepech, části plechového nádobí, zvířecí kosti, sklo a jiné odpadky. Niž byly další zasypy, avšak staršího data (16. - 18. století). Pod nimi byla vypreparována úroveň 12 - 16 cm silné lité maltové podlahy s hladkým povrchem. Na ní byly na rozhraní chóru a apsidy, před oltářem (v celé šířce chóru), položeny dva schody z velkých lomových kamenů, spojených žlutou maltou. Spodní je zacho-

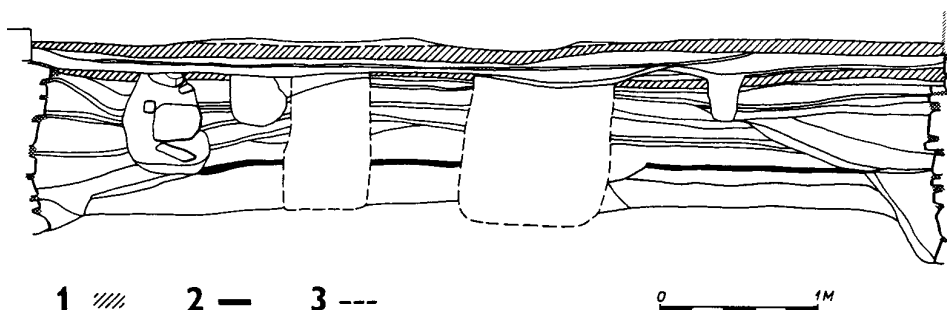

Obr. 7: Pomezí, chór kostela, pohřby v ose chrámu a severně od ní, pohled od východu. (Foto P. Břicháček, 1991.)

ván v úplnosti, horní ve zbytcích v severovýchodním a jihovýchodním koutu chóru (obr. 4). Podlaha byla místy sešlapána až na hrubý pískový podklad. Zachovaná místa byla ponechána na kontrolních blocích (obr. 4) a zbytek plochy byl dále snižován. V podsýpce lité podlahy byla nalezena poklice a podstatná část džbánu s nápisem (stavební oběťina?), jež datují vznik podlahy do druhé poloviny, popř. do závěru 14. století. Přibližně 15 cm pod podlahou svrchní byla objevena podlaha další (obr. 8), zhotovená stejným způsobem. Byla uložena o několik cm výše (4 - 10 cm) než je povrch rozšířeného základového ústupu. Niž se objevily základové vkopy na povrchu zpevněné maltou (obr. 8), výše pak násypy, jimiž byl vyrovnáván terén. Na povrchu podloží jsme i zde zachytili spálenou popelovitou vrstvu. Pod triumfálním obloukem do chóru se základový ústupek rozšiřoval výrazně směrem k východu, až do šířky základového zdiva 200 cm.

V presbyteriu v ose chrámu před oltářní mensou byly ve svrchní podlaze umístěny cihly a malé kameny, které vyznačovaly jediné místo, kde byly uloženy pohřby (obr. 7). Hrobové jámy porušovaly starší maltovou podlahu, všechny pohřby byly tedy uloženy do již stojící stavby. I když nebyly v zásypech nalezeny žádné předměty, i vlastní pohřby postrádaly jakoukoli výbavu, nejsme na pochybách, že jde o hroby významných jedinců. Celková úprava hrobových komor, uložení v dřevěných rakvích na márách a v neposlední řadě v ose chrámu na čestném místě, nám pro sledované období (konec 12. - 13. století) potvrzuje, že jde o pohřby zakladatele a členy jeho rodiny.

V ose chrámu byli uloženi těsně nad sebou dva jedinci, třetí pak o něco severněji (obr. 2, 7). Kosterní pozůstatky

Obr. 8: Pomezí, řez vrstvami v chóru (viz obr. 4).
1 - úroveň románské a gotické maltové podlahy
2 - spálená popelovitá vrstva nad podloží
3 - hrobové jámy.

byly kyselým podloží téměř straveny, místy byly zachovány žluté pilinovité skvrny po kostech. Podle antropologické analýzy J. Pavelkové⁴⁾ náleží svrchní ze dvou pohřbů v ose plně dospělému muži ve věku 40 - 50 let (maturus I), robustní postavy o výšce cca 173 cm (s vyhojeným zraněním levé poloviny čelní kosti). Spodní náleží mladšímu dospívajícímu jedinci ve věku rámcově 20 let (juvenis - adultus I), jehož pohlaví a výšku určit již nelze. I poslední pohřeb je zachován velmi špatně, snad jde o pozůstatky muže ve věku kolem 40 let (adultus II - maturus), výšky 165 cm.

V místech, které nebyly narušeny hroby, jsme objevili několik stavebních kůlových jam s maltovou výplní, stejné barvy a struktury jako malta, již je spojováno zdivo chóru. Jámy porušovaly popelovitou vrstvu nad podloží. Ta končila na úrovni východního okraje hrobových jam. V apsidě byly vybrány násypy až na povrch rozpadlého podloží. Pod základovou spárou lichoběžníkové mensy byla objevena původní obdélná mensa románská (o rozměrech 140×200 cm) s odlámaným povrchem.

V letech 1994 - 1995 proběhla oprava krovu, střešní krytina byla vyměněna (dnes šindel) spolu se sanktusníkem, který byl zrekonstruován do podoby, jakou měl na nejstarších zobrazeních z minulého století. Byly zpevněny vnější středověké omítky na chóru a na apsidě a dozděny vypadlé úseky v severní zdi lodi.

OBJEKTY PŘIPOJENÉ KE KOSTELU

A) Stojící:

Ze severní strany je k lodi kostela přistavěna nevzhledná kůlna (půdorys obr. č. 2), hrozící zřícením. Je vybudována z lomových kamenů, které nesou stopy malty a omítek. Pro její stavbu bylo na počátku století rozebíráno zdivo lodi. Ke kůlně i k apsidě je pak připojeno ohradní zdivo, rozdělující dnešní parcely, které bylo postaveno již v minulém století. Také ono se skládá z kamenů se zbytky starší malty, jsou v něm použity i opracované kvádry z armování. Některé další opracované kameny leží volně na povrchu terénu v zahradě jižně od kostela. Stavební detaily, raně a pozdně gotické, použité v několika chalupách na lokalitě jako „ozdobné kameny“ ve zdivu, pocházející podle informací majitelů z hradu Landštejna.

B) Zaniklé:

Starší zobrazení (obr. 1) uvádějí západně od kostela zbytek objektu, připojeného k západnímu průčelí svatyně. Uvnitř byla i studánka, jejíž umístění určuje dnešní studna. Domníváme se podle nejbližších analogií (Niklasberg, Weikertschlag ad. v Dolním Rakousku), že zde byla ke kostelu přistavěna západní věž. Torzo objektu zobrazené na starších kresbách bylo během 1. poloviny 20. století rozebráno na stavební materiál. K provedení archeologického výzkumu nedali uživatelé objektu souhlas.

Na základě nálezu portálu v severní stěně chóru bylo zřejmé, že v prostoru severně od kostela musela v určité době existovat sakristie. Byly zde tedy položeny tři sondy (č. 3, 4, 11) s cílem stavbu odhalit a zodpovědět základní stratigrafické otázky.

Sonda 3 (šířka 1, celková délka 7 metrů) - byla situo-

Obr. 9: Pomezí, severovýchodní vnější roh chóru s napojením apsidy a na spáru přizděnou zdí sakristie (upravo), pohled od severu. (Foto P. Břicháček, 1991.)

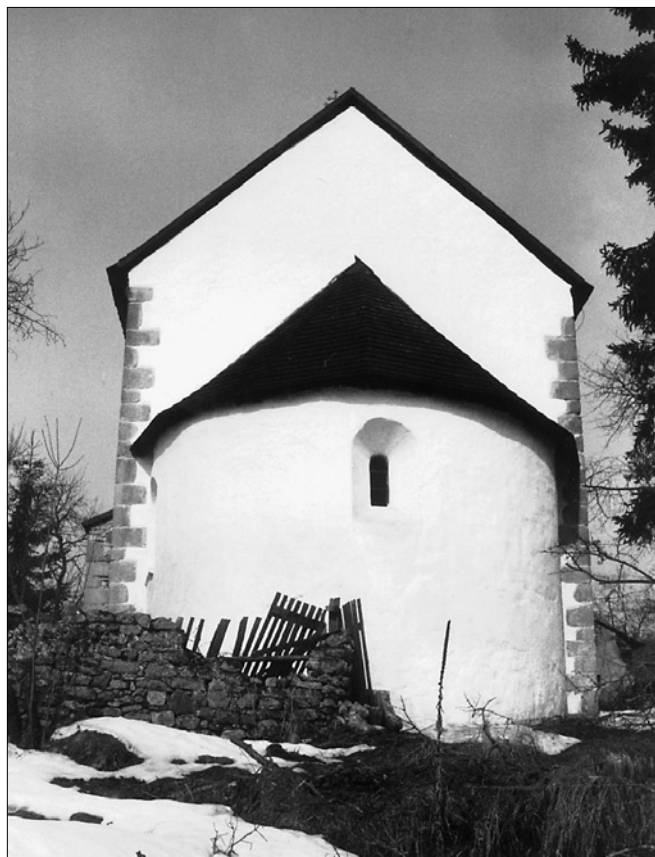
vána podle severovýchodní zdi lodi a pak se lomila ve směru k východu (obr. 4). Hned pod drny se objevil povrch destrukce s násypy a severně od nároží lodi pak další průběh lomového zdiva. Po odkrytí nároží byl dokončen průzkum zbytku půdorysu.

Uvnitř sakristie byla v hloubce 90 - 100 cm od dnešního povrchu terénu odkryta podlaha z cihel (rozměry 16×30×8 cm). Na stěnách, dochovaných do výšky 80 - 95 cm, se uchovala silná vrstva hrubé gotické omítky. Sondy v omítce pod severovýchodním nárožím lodi dokázaly, že západní zeď pozdější sakristie je svázána se zdivem lodi. Po 220 cm průběhu se románské zdivo pravouhle lomí a pokračuje dále k východu. To vyvolalo úvahy o další možné zástavbě v prostoru východně od kostela. Zjišťovací sondy zde skutečně zachytily masivní hradbu a s ní provázaný téměř čtvercový prostor věže, silně narušený mladším pohřbíváním (situace zdiv viz obr. 2). Další sondy jihovýchodně od svatyně odkryly zbytky románského paláce (celkový rozbor hradu však bude podán v navazující studii).

Severní zeď pozdější sakristie směřovala patrně k opevnění, ale později v gotické fázi byla zčásti vybrána a ke zbytku na spáru přistavěna mladší východní zeď sakristie (z drobných lomových kamenů se žlutou maltou), která je i o 10 - 15 cm širší. Na povrchu západní zdi sakristie jsou umístěny tři pečlivě opracované kameny s šikmo ven okosenými hranami, podklad pro armování nároží, jak je známe ze stavby kostela.

Důležitá zjištění přineslo sledování pohřebiště v okolí svatyně, zejména v sondách č. 4 a 11. Především v sondě 11 (obr. 2, rozm. 2×2 metry) byly odkryty kostrové hroby, porušené románskou západní zdí sakristie. Ale i v základu severní zdi lodi byly v jíl, použitým jako pojivo, zlomky lidských kostí. Pod gotickou východní zdí sakristie v sondě 4 (rozměr 2,4×3 - 4 metry) bylo množství hrobů v superpozicích, dokládajících intenzivní pohřbívání od doby vzniku kostela do doby vzniku sakristie. Hřbitov pokračuje dále k východu, kde předhusitské fáze pohřbívání porušují zanikající hradbu, ale i k severu (sonda 5, rozm. 1,4×1 metr). Zde se patrně pohřbívalo postupně v celém prostoru až k opevnění. Archeologická situace a nálezy z hrobů nasvědčují tomu, že se zde pohřbívalo nejvíce v 13. až 15. století.

4) J. Pavelková: Antropologické posouzení středověkých lidských ostatků z Pomezí - Landštejna (12. - 13. století), ulož. Archiv ARÚ AVČR Praha, 1991.

Obr. 10: Pomezí, kostel sv. Jana Křtitele, východní závěr. (Foto P. Břicháček, 1996.)

NÁSTIN STAVEBNÍHO VÝVOJE KOSTELA SV. JANA KŘTITELE NA POMEZÍ

1) Již od svého počátku byla stavba součástí velkého opevněného sídlištního areálu. V nejstarší fázi byla pravděpodobně dřevěná jako některé další objekty na lokalitě a nejstarší fáze opevnění. I když z kůlových jam nelze pro výrazné porušení terénu hroby a mladšími zásahy stanovit podobu objektu, jeho existenci dokládají jak kostrové hroby narušené stavbou kamenného kostela, tak i stopy spálené vrstvičky na podloží, kterou jsme zachytili pouze v chóru a ve východní části lodi. Ta vymezovala rozsah spáleného objektu o rozměrech přibližně 9×6 metrů, v jehož okolí se kumulovaly kostrové hroby.

2) V další románské fázi vznikla rozsáhlá kamenná svatyně. Radikální přestavbou prošla celá lokalita. V severo-východní části ostrožny se vyčlenila kamenná zástavba románského hradu s vlastní hradbou (obr. 12), jako správné centrum, se svatyní uprostřed areálu. Na zbytku lokality zůstává podle dosavadních znalostí dřevěná zástavba.

3) Gotická fáze (počátek 14. století) se dotkla především románské svatyně. Do chóru je vloženo na jižní straně nové okno, do severní zdi pak portál a je postavena sakristie. Z této doby pochází i většina nástěnných maleb, i když o některých částech se uvažuje jako o něco málo starších. Nejpozději v této době předpokládáme i vznik západní věže. V průběhu 2. poloviny, popř. v závěru 14. století, dochází k dalším úpravám interiéru. Je zvýšena podlaha v chóru, položena nová dlaždicová v lodi (úroveň původní se nám nikde nedochovala), do severní zdi chóru je vložen sanktuář.

Obr. 11: Pomezí, kostel sv. Jana Křtitele, východní část, pohled od jihu. (Foto P. Břicháček, 1991.)

V pozdně gotickém období, podle nálezů keramiky jistě po husitských válkách, je podlaha zvýšena o dva schody, původní oltářní mensa je nahrazena novou, větší, jiného tvaru (obr. 4). V této době také došlo k podezděžení triumfálního oblouku a upravení nového vchodu. Tím vzniká samostatný prostor (chór s apsidou), sloužící jako kaple po další staletí. Západní část kostela s tribunou byla nejpozději v průběhu 17. - 18. století upravena jako obytné venkovské stavení. Zbytek původní svatyně je ponechán svému osudu.

Kostel sv. Jana Křtitele na Pomezí nepatří k stavebním typům výjimečným, pozoruhodná je především jeho velikost. Početnější zastoupení svatyní s obdélnou lodí, čtverhranným chórem a apsidou můžeme sledovat v několika základních oblastech. V Bavorsku, v Horní Falci, kde se objevují obě varianty: s věží nad chórem i bez. Například kostel v Ilblingu (s věží) je datován do 12. století, vznik kostela v Landershofenu náleží do let 1182 - 1195, počátky barokně přestavěného kostela v Neusesu náleží opět do 12. století.⁵⁾ Tato oblast nás zajímá především proto, že odtud pocházeli (Hirschbergové) nebo zde zastávali významné úřady (hrabata z Raabsu úřad purkrabích v Norimberku) osoby, které se významně podílely na kolonizaci jiho-východních Čech z přilehlého dolnorakouského území.

Druhým a největším centrem výskytu jsou právě Kuenringenské državy v Dolním Rakousku. A to jak území hlavní větve rodu v okolí Vitorazi (Weitraz) a Zwetlu,⁶⁾ kde je nejkrásnější ukázkou kostel v Alt - Weitře, datovaný kolem roku 1220 (?),⁷⁾ tak i území původně samostatného hrabství raabského, odkud směřovaly hlavní kolonizační proudy do naší sledované oblasti a kde působili i ministeriálové pánové ze Zöbingu a Weikertschlagu (vedlejší větve Kuenringenu), kteří kostel sv. Jana Křtitele na Pomezí založili.⁸⁾ Právě tady se setkáváme se stavbami, které stojí typově i geograficky nejbližší. Je to především kostel v Niklasberku (vzdálený 20 km jihovýchodně od Pomezí) a pak ve Weikertschlagu (cca 22 km tímž směrem). První se blíží naší stavbě hmotou i rozměry, druhý, v důležitém rodovém sídle je větší, má trojlodní podobu. Oba kostely jsou

5) G. Weber: Die Romanik in Oberbayern, Pfaffenhofen 1985, s. 393 - 394 (Ilbling), 399 (Landershofen), 432 (Neuses).

6) Ausstellungskatalog romanische Kunst in Österreich, Krems an der Donau, 1964, Kirchenbaukarte, s. 272/273.

7) Dehio - Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs, Niederösterreich nördlich der Donau, Wien, 1990, s. 42.

8) L. Jirásko: Ke kolonizaci jihovýchodních Čech v předhusitském období, JSH XLV, Č. Budějovice, 1976, s. 15 - 17.

připomínány v písemných pramenech k r. 1188,⁹⁾ ale zůstává otázkou, kdy byly vlastně postaveny stojící stavby. Kostel v Niklasberku má již hrotitý triumfální oblouk (přestavba ?) a o trojlodní bazilikální dispozici ve Weikertschlagu se píše jako o stavbě pozdně románské.¹⁰⁾ Není vyloučeno, že i zde předcházely dřevěné fáze. Ještě blíže stojí kostel v Dobersbergu (cca 14 km jižně), v jehož přestavěné podobě se také skrývá námi sledovaný typ svatyní (fara připomínána taktéž již v r. 1188).¹¹⁾

Zvláště oblíbeným se stal tento typ svatyně v širší oblasti jihočeské. Patrně však až o něco později, jak nám ukazují analýzy J. Kuthana, především v průběhu 2. čtvrtiny 13. století.¹²⁾

Hledat vznik těchto svatyní na území Bavorska (biskupství v Eischstättu) a sledovat jeho rozšíření v rámci pronikání německé kolonizace je sice lákavé, ale pro většinu našich staveb postrádáme potřebné písemné prameny. V některých případech můžeme s působením cizích kolonistů počítat (Pomezí, Horní Stropnice), v jiných a častěji půjde asi o přejímání oblíbeného, jinde ověřeného a plně vyhovujícího typu stavby domácími obyvateli.¹³⁾

ŠIRŠÍ HISTORICKÉ SOUVISLOSTI VZNIKU KOSTELA SV. JANA KŘTITELE NA POMEZÍ

Velká opevněná ostrožna s hradem a kostelem leží v severní části Vitorazska, které bylo od r. 1175 předmětem majetkových sporů mezi českými panovníky a rakouskými vévody. Následující válka o toto území zůstává bez vítěze a protože probíhá ještě domácí střet o pražský trůn mezi vládnoucím knížetem Soběslavem a dalším kandidátem Bedřichem, německá kolonizace postupně obsazuje zalesněnou krajinu hraniční oblasti.¹⁴⁾

Opětovný nástup knížete Bedřicha na trůn (ne bez pomoci rakouského vévody) radikálně mění celou politickou situaci. Z popudu císaře Fridricha Barbarossy dochází k projednání sporu na říšském sněmu v Chebu roku 1179. Rozhodnutí, potvrzené nejvyššími říšskými autoritami, velmi přesně vymezuje podobu nové hranice, avšak pochopitelně ve prospěch cizích kolonistů.¹⁵⁾

Písemné prameny prozrazují, že značné kolonizační úsilí je řízeno především hrabaty z nedalekého Raabsu (Rakousu). Jsou to oni, kteří přivádějí do oblasti (dnešní Novobystřicko) johanity z komendy v Mailberku (listina Konráda z Raabsu z r. 1175), ale i další, zejména pak ministeriály pány ze Zöbingu a Weikertschlagu. Po vymření pánů z Raabsu v r. 1192 se ujímají části jejich dědictví hrabata z bavorského Hirschbergu. Kolonizační tlak, význam a moc jejich lenníků, pánů ze Zöbingu (v ruce s johanity) neustále stoupá. Získávají fojtství na nově získaných územích a další privilegia. Ale stejně rychle jako jejich hvěz-

Obr. 12: Pomezí, kostel sv. Jana Křtitele, západní část, pohled od jihu. (Foto P. Bricháček, 1991.)

da vysvitla, stejně rychle (během dvou desetiletí) pak pohasla. V r. 1229 se Jindřich ze Zöbingu vzdává fojtství ve prospěch johanitů a r. 1232 je zavražděn Wichard II., poslední mužský člen rodu. Tím dochází ke změnám majetkovým i změnám církevních patronátních správ. Proto jsou v urbářích pasovského biskupství jmenovány příslušné lokality v souvislosti s platbou desátků. Zde se poprvé objevuje kostel sv. Jana Křtitele na "Landštejně...".¹⁶⁾ Při prvním vyjmenování patronátních práv Zöbingenů v r. 1188 kostel ještě chybí, v r. 1232 je potvrzena jeho existence.

Původně Zöbingeny ovládané území se vrací do rukou lenních pánů - Hirschbergů. A tak se s ním znovu setkáváme r. 1249 v závěti jejich dcery a dědičky Kunhuty z Wasserburgu, která je odkazuje biskupství ve Freisingu u Mnichova.¹⁷⁾ Další politický vývoj je překotný. Odkaz patrně nevstoupil v platnost, protože rakouské země se záhy stávají součástí panství Přemyslovců, kteří mají zcela jiné plány. Svoji historickou roli zde nastupuje jedna z větví Vítkovců, pánové z Landštejna. Je to především jejich mocenské a politické vzepětí, které zastavuje cizí kolonizaci, ba dokonce zčásti získávají zpět území odtržené od Čech v r. 1179. Ve druhé polovině 13. století se stává lokalita pevnou součástí landštejnského panství. Kostel sv. Jana Křtitele plní dále roli farního kostela, jak se nepřímou dovídáme z písemných pramenů. Například v matrice far pasovského biskupství z konce 14. století se uvádí, že místní fara je jednou z nejvýnosnějších.¹⁸⁾ Vzácně se objevují informace o místních klericích.¹⁹⁾

I když o tom písemné prameny mlčí, za husitských válek došlo k velké devastaci svatyně. Archeologické prameny dokládají bezpečně velký požár v lodi. V této době se také pravděpodobně uzavřely dějiny objektu jako jednolitěho celku. Jako svatyně je dále využívána pouze východní část. Další písemné zprávy již jen smutně ilustrují další postupné ničení objektu.²⁰⁾

Detailní zpracování problematiky vzniku lokality na Pomezí a vztahu k hradu Landštejnu a další souvislosti jsou připravovány společně s L. Jiráskem pro monografii.

9) Monumenta Boica XXVIII, pars altera, Monachii 1829, s. 259 - 260.

10) Viz pozn. 7, s. 798, 1248.

11) Viz pozn. 7, s. 99.

12) Viz pozn. 1, Katalog: kostely v Buděticích, s. 187 - 188, Bukovniku, s. 188 - 189, Hořepniku, s. 196 - 197, Křeči, s. 203, patrně i v Mnichu, s. 221 - 222, dále v Novém Kostelci, s. 226 a Šlapánově, s. 241 - 242. Podle nových výzkumů J. Muka (viz pozn. 2, s. 23) náleží tohoto typu také kostely v Deštné, Horní Stropnici a Zbynčích u Sušice.

13) Viz pozn. 12, s. 129, 140.

14) L. Jirásko: Vývoj česko - rakouské hranice na Novobystřicku do 15. století, JSH XLVI, Č. Budějovice, s. 8 a n.

15) CDB I., č. 291, s. 257.

16) A. Maidhof: Die Passauer Urbare, I. Band., Die Urbare des Hochstifts in XIII. und XIV. Jahrhundert, Passau, 1933, s. 302.

17) Fontes rerum austriacarum II/3, Wien 1851, s. 174.

18) Monumenta Boica XXVIII, pars altera, Monachii 1829, s. 497.

19) Viz pozn. 8, L. Jirásko, s. 24, pozn. 27.

20) Viz pozn. 2, J. Muk - L. Lancinger, s. 7 - 9.

KIRCHE DES HL. JOHANNES D. TÄUFERS IN POMEZÍ (MARKEL) - ERGEBNISSE EINER BAUHISTORISCHEN UND ARCHÄOLOGISCHEN UNTERSUCHUNG

Der Artikel bringt Ergebnisse der archäologischen und bauhistorischen Untersuchung der Kirche des hl. Johannes d. Täufers in Pomezí (Kreis Jindřichův Hradec). Die archäologische Untersuchung brachte die Feststellung, daß dem steinernen Bau ein hölzerner vorherging (Reste von Pfahlgruben, verbrannter Horizont eines Holzbaus, Körpergräber, durch die steinerne Kirche gestört), ferner überprüfte man die Gestalt der Sakristei und brachte eine Reihe von weiteren Angaben für einzelne Bauphasen (Änderungen Fußbodenhöhe usw.). Die bauhistorische Untersuchung brachte die Erkenntnis und Datierung von Teilbauetappen und die Bestätigung der Existenz der Westtribüne. Ferner sind, nur als Randbemerkungen, geschichtliche Zusammenhänge der Entstehung des Baus (Kolonisation von dem niederösterreichischen Gebiet) angegeben, weil sie monographisch bearbeitet werden.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Pomezí, Kirche des hl. Johannes d. T. Aussehen des Baus am Anfang 20. Jh. Nach J. Novák in *Soupis okresu Jindřichovo - Hradeckého* vom J. 1901.

Abb. 2: Pomezí, Gesamtsituation der romanischen Burg mit der Kirche, 1990 - 1993.

Abb. 3: Pomezí, Kirche des hl. Johannes d. T. romanisches Fenster mit Rosette in der westlichen Stirnwand des Schiffes.

Abb. 4: Pomezí, Ergebnisse der archäologischen Untersuchung der Kirche, Gesamtplan, 1990 - 1991, Schnitt (Abb. 8) durch unterbrochene Linie bezeichnet.

Abb. 5: Pomezí, Schnitt durch Chor und Apsis der Kirche. Nach J. Muk, ergänzt. 1 - Höhe des romanischen Fußbodens, 2 - Niveau des ersten gotischen Fußbodens, 3 - erhöhtes Niveau des Fußbodens in der Apsis.

Abb. 6: Pomezí, romanisches Fenster in der Stirnwand des Chors. Alle Lichtbilder P. Břicháček.

Abb. 7: Pomezí, Kirchenchor, Begräbnisse in der Kirchenachse und nördlich von ihr, Ansicht von Osten, 1991.

Abb. 8: Pomezí, Schnitt durch die Schichten im Chor (siehe Abb. 4). 1 - Niveaus romanischen und gotischen Mörtelböden, 2 - verbrannte Aschenschicht über dem Untergrund, 3 - Grabgruben.

Abb. 9: Pomezí, nordöstliche Außenecke des Chores mit dem Anschluß der Apsis und mit an die Spalte angemauerte Sakristeimauer (rechts), Ansicht von Norden 1991.

Abb. 10: Pomezí, Kirche des hl. Johannes d. T., Ostabschluß, Zustand im J. 1996.

Abb. 11: Pomezí, Kirche des hl. Johannes d. T., östlicher Teil, Ansicht von Süden, Zustand im J. 1991.

Abb. 12: Pomezí, Kirche des hl. Johannes d. T., westlicher Teil, Ansicht von Süden, Zustand im J. 1991.

(Übersetzung: J. Kroupová)